

mai mare cursivitate, așa cum, probabil din întâmplare, s-au strecurat și unele greșeli de limbă, precum, spre exemplu, *repercursiuni* în loc de *repercusiuni* (p. 30).

În ultimii ani, mai ales în monografiile realizate de echipe străine de arheologi, se insistă pe folosirea rezultatelor cercetării interdisciplinare. Multe dintre problemele rămase în suspensie, cea mai mare parte din cauza lipsei de informații, dar și a lipsei spațiului într-o lucrare care, deja, este destul de consistentă, ar putea găsi explicații prin prelucrarea materialului osos animalier, prin analize chimice pentru metal, prin studii de arheobotanică, geomorfologie etc. Condițiile de realizare a unor astfel de analize sunt destul de precare la noi, dar încep să își facă loc din ce în ce mai des, astfel încât poate ar fi bine să se aibă în vedere aceste aspecte în viitorul volum.

În încheiere, nu putem decât să ne dorim să lucrăm cât mai des cu astfel de instrumente de lucru profesioniste și bine închegate și să dispunem de mai multe lucrări de calitate precum volumul prezentat.

Dan APARASCHIVEI

ALDO LUISI, NICOLETTA F. BERRINO, *Carmen et error nel bimillenario dell'esilio di Ovidio*, Edipuglia, Bari, 2008, 171 p. (*Quaderni di «Invigilata Lucernis»* 36), ISBN 978-88-7228-553-4

Bimilenarul relegării poetului Publius Ovidius Naso (8-2008), marcat în plan european de importante manifestări comemorative, a fost omagiat și prin această apariție editorială, datorată celor doi cercetători barezi cunoscuți pentru aportul lor la elucidarea unuia dintre fascinantele mistere ale antichității, care a fost exilul ovidian¹. Așa cum se spune în *Introducerea (Premessa)* volumului, intenția autorilor a fost să pună laolaltă, într-o formă rezumativă, îndelungatele lor reflecții cu privire la circumstanțele tenebroase ale nefericitului eveniment de la sfârșitul lui octombrie, anul 8 p. C., care-l trimitea pe răsfățatul poet al Romei pe malurile Pontului Euxin, în îndepărtatul și necunoscutul Tomis, pentru ceea ce avea să devină o *relegatio perpetua*.

Volumul este structurat în două mari capitole, fiecare autor asumând tratarea uneia dintre componentele cunoscutului binom, *carmen et error*, cele două vini

¹ A. Luisi, *Roma-Brindisi-Tomi*, *SAA*, 5, 1998, 41-72; idem, *Livia Augusta e l'ironia di Ovidio*, *InvLuc*, 22, 2000, 81-87; idem, *Il perdono negate. Ovidio e la corrente filoantoniana*, Bari, 2001; idem, *Lettera ai posteri. Ovidio*, *Tristia* 4, 10, Bari, 2006; idem, *La culpa silenda di Ovidio: nel bimillenario dell'esilio*, în A. A. Nascimento, M. C. C. M. S. Pimentel (coord.), *Ovidio: exilio e poesia. Leituras ovidianas no bimilenario da 'relegatio'*. *Coloquio Internacional. Lisboa, 2007, Junho, 21* (no. 40 aniversario do Centro de Estudos Classicos), Lisboa, 19-45; idem, *Culpa silenda. L'error politico di Ovidio*, *Cl&Chr*, 4/1, 2009, 295-206; A. Luisi, N. F. Berrino, *Culpa silenda. Le elegie dell'error ovidiano*, Bari, 2002; N. F. Berrino, *Ovidio*, *Tristia* 2, 105-106: *l'inscius Actaeon*, *InvLuc*, 29, 2007, 15-26; eadem, *Ovidio e la difficile successione ad Augusto*, *Euphrosyne*, 36, 2008, 149-164; eadem, *Carmen criminis con causa della relegazione di Ovidio*, *Cl&Chr*, 4/1, 2009, 25-39.

(*duo crimina*) recunoscute de poetul însuși drept cauze ale relegării sale de către Octavianus Augustus, în baza unui *edictum personale* al principelui².

În primul capitol, intitulat *Il carmen, concausa della relegatione* (*Poezia, una dintre cauzele relegării*), Nicoletta Francesca Berrino își propune să investigheze în ce măsură poezia ovidiană anterioară expulzării poetului din Roma a putut constitui, sub aspect juridic, o vină (*crimen*) suficient de temeinică pentru a fi invocată de principe în edictul de relegare drept principalul cap de acuzare al instanței imperiale. Pentru a-și pune în lumină propria contribuție exegetică cu privire la „vina poeziei” (*crimen carminis*), autoarea prezintă într-un prim subcapitol stadiul cercetării (*Status quaestionis*) acestei mult disputate probleme în posteritatea lui Ovidius; deși poetul vorbește pe larg în elegiile din exil (*Tristia* și *Epistulae ex Ponto*) de această vină a sa, singura pe care o poate mărturisi, indicând volumul didascalic în trei cărți *Ars amatoria* (*sive amandi*) drept principala cauză a pierzaniei sale, fiindcă-i atrăsese reputația oficial incriminată în edict de *doctor obsceni adulterii* („profesor al imoralului adulter”), exegeții moderni, spre deosebire de cei antici³, nu sunt pe deplin convinși că aceasta a putut fi vina reală a poetului și nu doar un pretext. Punctul de plecare al acestei atitudini dubitative a fost întârzierea cu care a survenit pedeapsa augustană, la opt ani de la apariția operei (*Ars amatoria* fusese compusă între 1 a. C. și 1 p. C.) pe care Ovidius o va numi spășit (ori poate ironic) în exil *stulta Ars* („stupida Artă”). Subiectul *Artei*, constând în sfaturi (uneori prea licențios detaliate) adresate tinerilor și tinerelor pentru a reuși în dragoste, contrasta în mod flagrant cu restaurația etică instituită de Augustus și cu măsurile legislative (*Lex Iulia de adulteriis coercendis* și *Lex Iulia de maritandis ordinibus*, din anul 18 a. C., reactualizate în *Lex Papia Poppea* din 9 p. C.) care o susțineau, astfel că, după plecarea lui Ovidius din Roma, ea va fi interzisă și scoasă din biblioteci. De ce doar atunci și nu imediat după apariția volumului? Răspunsul la această nedumerire, care a fost și a lui Ovidius, îl sugerează chiar poetul în memoriul autodefensiv (*libellus*, conținut în *Tristia II*) permis, conform uzanțelor⁴, unui *relegatus* ce nu avusese parte de un proces public: Augustus, ocupat cu războaie externe, nu a găsit până atunci timp să citească *Ars amandi*; dacă ar fi citit-o atent, afirmă cu convingere poetul, împăratul n-ar fi găsit nimic imoral sau ilegal în ea. Și N. Berrino e de părere că Ovidius, ca un bun cunoscător al dreptului, în urma studiilor sale juridice de tinerețe, n-ar fi riscat să sfideze legislația augustană, compunând cu insolență un *turpe carmen* („poezie imorală”). De aceea, autoarea, convinsă că nu prin imoralitate păcătuisese poezia lui Ovidius, analizează în subcapitolele următoare acele pasa-

² *Tristia II*, 207: *Perdiderint cum me duo crimina, carmen et error.*

³ Pseudo-Aurelius Victor menționează în biografia lui Augustus (*Epit. Caes.*, 1, 27) exilarea poetului Ovidius *pro eo quod tres libellos amatoriae artis conscripsit* („pentru faptul că a scris trei cărțile despre arta de a iubi”); Sidonius Apollinaris (*Carm.* 23, 158) îi amintește lui Ovidius de exilarea la Tomis, *carmina per libidinosa* („din cauza poeziilor obscene”).

⁴ Cf. Ulpianus, *Digesta*, 48, 22: *Relegatum plane libellum dare principi posse divi fratres rescripserunt* („Divinii frați au scris că un *relegatus* îi poate înmâna împăratului un memoriu”).

je poetice (nu doar din *Ars*, ci și din alte poeme) susceptibile de grave ofense la adresa casei imperiale.

O primă ofensă, conținută într-o abilă deghizare mitologică, este, în opinia lui N. Berrino, apărarea Iuliei Maior, fiica lui Augustus și soția lui Tiberius, condamnată de principe pentru adulter la *relegatio in insulam* (în anul 2 a. C.): în *Ars amatoria* (II, 357-372), în *Remedia amoris* (773-776), în *Heroides* (XVI; XVII), reiterând cunoscutul episod mitologic al răpirii Elenei de către Paris, Ovidius își declară sentențios intenția de a o achita pe Elena de orice vină, pe motiv că ea se conformase indicației date de soțul său Menelaos, înainte de plecarea acestuia din Sparta, de a fi o gazdă bună pentru tânărul oaspete Paris. Era destul de transparentă pentru lectorul contemporan aluzia la adulterul Iuliei Maior cu Iullus Antonius (fiul lui Marcus Antonius), încurajat de prea dese absențe din Roma ale soțului Tiberius. Un alt pasaj care trădează, în opinia autoarei, afinitatea poetului cu politica succesorală susținută de însăși Iulia Maior, în favoarea unui descendent din *gens Iulia* (nu din *gens Claudia*, căreia îi aparținea Tiberius, susținut de Livia Augusta), este cel ce conține elogiul lui Gaius, nepotul lui Augustus (fiul Iuliei Maior), pentru triumful său de pe urma campaniei din Armenia (*Ars amatoria*, I, 171-228); tinerețea lui Gaius, numit *princeps iuvenum* și asimilat eroului Hercules, era ea însăși o promisiune salutară pentru viitorul statului, întrucât, motivează Ovidius, *Caesari-bus virtus contigit ante diem* („Caesarii au parte de perfecțiune înainte de vreme”) (v. 184). Un alt aspect al dizidenței ovidiene față de politica augustană este considerat de N. Berrino și felul în care este prezentată figura lui Aeneas, invocat de principe drept origine a genealogiei sale și investit de Vergilius cu titlul, devenit oficial, de *pius pater* al gintei romane: în cartea a III-a din *Ars*, miticul întemeietor al gintei Iulia, în pofida reputației pietății sale, e prezentat de Ovidius ca un oaspete perfid, vinovat de moartea Didonei (Elissa)⁵; în aceeași carte (vv. 85-86), îndemnând tinerele să se bucure de plăcerile iubirii, dată fiind scurttimea tinereții, poetul își susține exortația cu câteva exemple mitologice, între care și cel al lui Venus, care, de pe urma acestor plăceri, l-a avut ca fiu pe Aeneas. Ironia aceasta, care viza implicite pretențiile genealogice ale casei imperiale și oficializarea eredității troiene a nației romane, nu putea trece neobservată și nepedepsită, e de părere N. Berrino. Consecvent atitudinii sale de frondă față de inițiativele morale și legislative ale lui Augustus, Ovidius ar institui în *Ars*, opinează autoarea, o formă de moralitate considerată de el superioară, fondată pe *lex Amoris*.

N. Berrino crede că valențele politice, lesne perceptibile ale *Artei* ovidiene, nu au scăpat atenției Liviei și că decizia punitivă a principelui la adresa lui Ovidius o are ca inițiatoare pe augusta lui consoartă, lezată de poet mai ales în intenția sa de a-i asigura fiului Tiberius succesiunea la tron. În această idee, în ultimul subcapitol, autoarea comentează celebrul distih ovidian din *Tristia II*, în care poetul, vorbind

⁵ *Ars* III, 39-40: *Et famam pietatis habet, tamen hospes et ensem / praebuit et causam mortis, Elissa, tuae* („Și, măcar că are reputația pietății, el, ca oaspete, și-a oferit totuși, Elissa, și sabia și cauza morții tale”).

despre cea de-a doua vină a sa, enigmaticul *error*, insistă asupra lipsei ei de intenționalitate, comparându-se cu *inscius Actaeon* („neștiutorul Actaeon”), care, la vânătoare, o văzuse din întâmplare pe Diana goală și, transformat în cerb de zeița lezată, fusese sfâșiat de proprii lui câini⁶. Comparația mitologică i se pare autoarei edificatoare, în sensul că Diana o reprezintă aici pe Livia, dată fiind și poziția privilegiată a zeiței în panteonul casei imperiale (Augustus era asimilat lui Apollo, iar Livia Dianei); critica modernă o identifică însă pe Diana cu Iulia Minor, nepoata lui Augustus, considerând comparația folosită de poet o aluzie la adulterul acesteia (cu Iunius Decimus Silanus), pedepsit de principe cu exilarea ei, în același an cu Ovidius⁷. Încercând să-și justifice opinia potrivit căreia Ovidius alude în comparația de mai sus la Livia, N. Berrino forțează, în opinia noastră, limitele rezonabilului, străduindu-se să convingă că expresia *sine veste* trebuie luată nu în sens propriu, ci figurat, făcând referire la faptul că poetul o văzuse pe Livia „despuiată” de cuvenita sa demnitate imperială, acționând pătimaș și perfid pentru reușita carierei politice a lui Tiberius; această vină ar echivala cu un *crimen laesae maiestatis* și ar explica și lipsa de clemență a lui Tiberius, după moartea lui Augustus, pentru soarta relegatului Ovidius. Poetul recurge, însă, la motivul mitologic acteonic tocmai pentru a sugera că vina sa consta în faptul de a fi văzut ceva nepermis din sfera concretului, nu a simbolicului.

În capitolul al II-lea al lucrării, intitulat *L'error di Ovidio*, Aldo Luisi reia principalele argumente din lucrările sale anterioare, în sprijinul ipotezei că cea de-a doua vină a lui Ovidius, de nemărturisit (*culpa silenda*), trebuie să fi avut o conotație politică. Într-un prim subcapitol, autorul afirmă că pentru a destrăma aura de mister cu care poetul însuși își învâluie *crimen erroris* („vina greșelii”), trebuie căutat răspunsul la trei întrebări capitale: 1. Ce căuta Ovidius în octombrie 8 p. C. pe insula Elba împreună cu un important om politic, precum Cotta Valerius Maximus? 2. Cum se explică graba centurionului de a-i înmâna poetului în acea insulă decretul imperial de relegare, în loc să aștepte întoarcerea acestuia la Roma? 3. De ce Ovidius declară că nu dorea să-i redeschidă principelui o veche rană, preferând să-și definească greșeala drept o *culpa silenda*? În subcapitolele următoare, autorul încearcă să ofere un răspuns plauzibil celor trei interogații.

În legătură cu prezența lui Ovidius în insula Elba (pe numele de atunci *Aethalis Ilva*), într-o perioadă a anului când marea era închisă navigației (*mare clausum*), A. Luisi e de părere că ea a avut un scop precis: insula Elba se afla la 12 km. de insula Planasia, unde se afla exilat, din ordinul lui Augustus, Agrippa Postumus, recalcitrantul nepot al principelui și e mai mult decât probabil că poetul fusese însărcinat de grupul politic de care aparținea (condus de Iulia Minor care moș-

⁶ *Tristia* II, 105-106: *Inscius Actaeon vidit sine veste Dianam:/ praeda fuit canibus non minus ille suis* („Neștiutorul Actaeon a văzut-o pe Diana fără veșmânt:/ el a fost tocmai prada câinilor săi”).

⁷ Cf. F. Corsaro, *Sulla relegatio di Ovidio, Orpheus*, 15, 161; I. Ciccarelli, *Comento al II libro dei Tristia di Ovidio*, Bari, 2003, 103.

tenise de la mamă susținerea gintei Iulia ca succesoare legitimă la tronul imperial) să se apropie de Agrippa și să-i comunice proiectele de eliberare a lui. Și prezența lui Cotta Maximus în insulă, alături de Ovidius, e explicată prin devotamentul său și al familiei sale față de *gens Iulia*, elogiat de poet într-o elegie din exil⁸. Ambii fiind marcante personalități ale vremii, neexpuse politic, ar fi putut duce la îndeplinire, fără risc, crede A. Luisi, misiunea încredințată.

Cu privire la graba centurionului de a-i aduce la cunoștință lui Ovidius, chiar în insula Elba, funesta decizie princiară, autorul susține că acesta executa un ordin ce nu suporta amânare: posibila tentativă de eliberare a lui Agrippa, mediată de poet și de Cotta, trebuia dejucată fără întârziere. Ovidius urma a fi trimis imediat departe de Roma, spre a zădărnici orice contact cu Agrippa. Planurile politice ale lui Augustus nu puteau fi periclitate de aducerea la cunoștința poporului a unei conspirații antiimperiale, care să diminueze *auctoritas principis*, de aceea poetul a fost condamnat direct de principe, fără a avea parte de un proces public, pentru ceea ce trebuie să fi fost un *crimen laesae maiestatis*. Poetul însuși își recunoaște vina de a-l fi ofensat pe Augustus, vină pe care o califică însă ca *error*, precizând că a fost lipsită de intenție, spre deosebire de un *scelus* sau *facinus* premeditate, care s-ar încadra propriu-zis în categoria juridică *crimen maiestatis*.

La a treia întrebare, privind motivele tăcerii lui Ovidius asupra acestui *error*, A. Luisi acceptă explicația dată de Francesca Rohr Vio⁹, conform căreia, nemulțumit că în interiorul casei imperiale se conspira împotriva sa cu privire la succesiune, Augustus a sustras atenția publică de la acest act de trădare care-l discredita, direcționând-o spre adulteriile celor două Iulia, fiica și nepoata sa, a căror conduită amorală era notorie; în virtutea dorinței principelui de a înlătura orice suspiciune de dispută dinastică în interiorul casei imperiale, Ovidius va prefera să păstreze el însuși tăcerea. La moartea lui Augustus, poetul ar fi putut spera iertarea din partea noului principe, e de părere A. Luisi, dacă n-ar fi comis grava eroare de a schimba numele dedicatorului poemului *Fasti*, înlocuindu-l pe Augustus cu Germanicus și făcându-și astfel oficial cunoscută admirația față de noul astru politic, descendent din *gens Iulia*, văzut ca moștenitor legitim al tronului imperial.

Prezentarea acestor posibile soluții la întrebările propuse constituie o premisă a demersului autorului de a argumenta mai detaliat, în subcapitolele următoare, ipoteza sa cu privire la considerarea celei de-a doua culpe ovidiene drept un *error politicus*. Plecând de la imputarea adresată sieși de poet de a fi văzut ceva (*Cur aliquid vidi? – Tristia II, 104*), de a-și fi făcut „privirile complice la un rău funest” (*lumina conscia funesti mali – Tristia III, 6, 27-29*), A. Luisi respinge interpretările anterioare, conform cărora poetul ar fi asistat involuntar la adulterul Iuliei

---

⁸ *Epistulae ex Ponto*, II, 2, 21: *Quaeque tua est pietas in totum nomen Iuli* („Aceasta ți-e pietatea pentru întreg numele iulian”).

⁹ F. Rohr Vio, *Le voci del dissenso, Ottaviano Augusto e i suoi oppositori*, Padova, 2000, 248-250.

Minor sau ar fi fost el însuși protagonistul unei scene de adulter cu aceasta¹⁰; el susține ferm ideea aderenței lui Ovidius la curentul filoantonian de opoziție la adresa principatului, prin frecventarea unor reprezentanți de marcă ai anturajului aristocratic din jurul celor două Iulia. Ideea unei culpe politice a lui Ovidius nu este nouă, ea fiind invocată anterior de reputeți exegeți care au propus felurite soluții: între primii care au atribuit cauze politice exilului lui Ovidius se numără J. Huber, care pune vina poetului pe seama familiarității cu L. Aemilius Paulus, soțul Iuliei Minor, care complotase împotriva lui Augustus¹¹; F. Bernini e de părere că poetul a văzut un delict comis de un membru al casei imperiale și nu l-a adus la cunoștința lui Augustus¹²; G. Nemethy crede că explicația trebuie căutată în prietenia lui Ovidius cu Fabius Maximus, ruda sa, care încercase să-l împace pe Augustus cu nepotul Agrippa Postumus, exilat în insula Planasia¹³; S. G. Owen leagă exilul lui Ovidius nu de Agrippa, ci de Germanicus, urât și temut de Tiberius din motive successorale¹⁴; tot la Germanicus, idolul opoziției senatoriale față de Tiberius, se referă și S. D’Elia¹⁵; D. Marin se pronunță cu convingere pentru opoziția lui Ovidius față de regimul augustan¹⁶.

În opinia lui A. Luisi, Ovidius a fost în primul rând victima schimbării de atitudine a lui Augustus față de intelectuali în a doua parte a domniei sale și controlului impus de principe asupra operelor acestora; în al doilea rând, autorul discută pe larg atașamentul poetului față de Germanicus, care reluase ideea, de sorginte antoniană, a unei monarhii orientale, bazată pe divinizarea principelui.

Concluziile finale ale volumului subliniază și susțin ideea unei strânse conexiuni între ceea ce autorii numesc *crimen carminis* și *crimen erroris*, idee care conferă întregii lucrări o apreciabilă coerență argumentativă, chiar dacă unele dintre argumentele propuse sunt discutabile. Se cuvine a fi remarcată aderența de principiu a școlii filologice clasice bareze, în descendența reputatului magistru, de origine română, Demetrio Marin, la opinia, din ce în ce mai acceptată în exegeza modernă, a unei incontestabile culpe politice ovidiene.

Mihaela PARASCHIV

¹⁰ Cf. F. della Corte, S. Fasce, *Opere di Publio Ovidio Nasone, II, Tristia, Ibis, Ex Ponto, Halieuticon Liber*, Torino, 1986, 18-19; R. Verdière, *La relégation d’Ovide: rétroactes et prospective*, REL, 1973, 541-547.

¹¹ J. Huber, *Die Ursachen der Verbanung des Ovid*, Regensburg, 1887/1888.

¹² F. Bernini, *Ovidio*, Milano, 1939, 20 et seqq.

¹³ G. Nemethy, *Commentarii exegetici ad Ovidium*, Budapest, 1913.

¹⁴ S. G. Owen, *Tristium liber II*, Oxford, 1924.

¹⁵ S. D’Elia, *L’esilio di Ovidio e alcuni aspetti della storia augustea*, AFLN, 5, 1955, 95-157.

¹⁶ D. Marin, *Ovidio fu relegato per la sua opposizione al regime augusteo?*, *Acta Philologica*, 1955, 199-252.